

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису

КУХАРЧУК ЮРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК. 930.26

РАННІЙ ПАЛЕОЛІТ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ

Історичні науки
Спеціальність 07.00.06 /археологія/

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата історичних наук

Київ 1993

76 27.750
Робота виконана в Археологічному музеї Інституту зоології
ім. І. І. Шмальгауєна АН України

Науковий керівник: доктор історичних наук
В. Н. Гладилін

Офіційні опоненти: доктор історичних наук
Ю. Г. Колосов
кандидат історичних наук
М. Д. Праслов

Провідна установа: Київський державний університет
ім. Т. Г. Шевченка

Захист відбудеться "19" травня 1993 року о 14 годині на
засіданні спеціалізованої ради по захисту докторських дисер-
тацій при Інституті археології АН України. Шифр Д 016.47.01.
/252025, м. Київ, вул. Володимирська, 3/

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Інституту археології АН України /м. Київ, вул. Видубецька, 40/.

Автореферат розісланий "17" квітня 1993 р.

Вчений секретар спеціалізованої ради
кандидат історичних наук

В. А. Петрашенко
В. А. Петрашенко

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

ЛНБ України ім. В. Стефаніка

00803087 (Q)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Українське Полісся займає північну частину України, межуючи на півдні з лісостеповою зоною. Про перспективність цього регіону щодо знахідок ранньопалеолітичної доби вперше заговорили у передвоєнні роки, коли у Подесенні розпочала щорічні планомірні пошукові роботи Деснянська палеолітична експедиція, очолювана М.В.Воеводським. До складу експедиції увійшли світила вітчизняної археологічної й геологічної науки, - отже, коли окрім поселень епохи пізнього палеоліту тут були виявлені знахідки мустьєрського вигляду, їх датування цієї епохою не викликало у наукових колах сумніву. З п'яти відзначених ранньопалеолітичними знахідками місцезнаходжень розкопками було досліджене лише одне - Чулатове III. По тому комплексні дослідження Деснянської експедиції припинилися і у повоєнні роки вже не поновлювалися.

Знову привернуло увагу палеолітознавців Українське Полісся у 1959 році, коли на околиці с.Городище, поблизу Житомира, були виявлені численні крем'яні знахідки дуже архаїчного вигляду. Належність їх до ашельсько-мустьєрського часу підтвердилася під час обговорення події на всесоюзній археологічній конференції 1960 року у Києві. Важливою особливістю крем'яної колекції Житомирської стоянки була присутність серед її знарядь численних двобічних форм. Це спричинило появу припущення, що саме через територію Українського Полісся могли прийти у Східну Європу з заходу носії традиції двобічної обробки знарядь. Його вірогідність підтвердило відкриття у 1973 році на Житомирщині ще однієї пам'ятки з двобічною індустрією - мустьєрської стоянки Рихти.

Довгий час, однак, відомості про ці ранньопалеолітичні місцезнаходження, що відрізнялися у всі узагальнюючі праці з палеоліту СРСР, обмежувалися короткими попередніми повідомленнями їх дослідників: здобуті розкопками багатотисячні кам'яні колекції не були статистично опрацьовані і введені в науковий обіг. А отже й висловлене припущення про появу носіїв двобічної традиції з заходу залишалося на рівні гіпотези.

За час, що минув, на археологічній карті України з'явилось багато нових ранньопалеолітичних пам'яток. З відкриттям і дослідженням багатотисячних ашельсько-мустьєрських місцезнаходжень Королеве і Рокосове у Закарпатті думка про початкове заселення території Східної Європи переважно з заходу стала отримувати все більш пред-

метну основу. Співставлення закарпатських пам'яток з сусідніми індустріями Центральної Європи дало змогу перейти до накреслення конкретних міграційних маршрутів.

Успіхи останніх десятиліть, досягнуті західними колегами у вивченні ранньопалеолітичних комплексів з двобічними знаряддями - так званого "центральноєвропейського мікоку" - посилили інтерес до проявів двобічної традиції у Східній Європі. Про важливість вирішення питання культурної інтерпретації пов'язаних з цією проблемою означених подільських пам'яток йшлося, зокрема, при накресленні перспектив дослідження палеоліту на Україні.

Саме цим, в першу чергу, визначається актуальність обраної теми дисертації. Не менш важливою і актуальною є потреба у зведенні та узагальненні всіх наявних даних про прояви раннього палеоліту в Українському Поліссі - найменш вивченому у цьому відношенні регіоні України. Потребує підтвердження конкретними даними й зобов'язана своїм походженням саме Житомирській стоянці та Рихті гіпотеза "північного" міграційного шляху, з яким пов'язують появу на території Руської рівнини перших носіїв традиції двобічної обробки знарядь. Давно нааріла також необхідність у більш чіткому визначенні широко вживаного поняття "східний мікок", до якого традиційно відносять Житомирську стоянку й Рихту.

Цілі роботи. Техніко-типологічний аналіз кам'яних індустрій цих пам'яток і становить одну з основних цілей дисертації. Друга ціль - їх культурна інтерпретація. Третя ціль - зведення розрізнених даних про ранній палеоліт Українського Полісся. Четверта ціль - визначення характеру взаємодії розглянутих подільських пам'яток з ранньопалеолітичними індустріями суміжних територій. П'ята ціль - узагальнення відомостей щодо проявів двобічної традиції на Руській рівнині і спроба через їх аналіз дати визначення поняттю "східний мікок". Шоста ціль - виявлення можливих генетичних зв'язків між двобічними комплексами Східної й Центральної Європи, вивірення на конкретному археологічному матеріалі шляхів просування на Руську рівнину з заходу носіїв технології двобічної обробки знарядь.

Завдання дослідження. З поставленої мети випливають безпосередні завдання: 1/ вивчення історії дослідження раннього палеоліту Українського Полісся; 2/ узагальнення всіх даних про знахідки палеолітичного вигляду, виявлені у різні часи на цій території;

3/ диференціація змішаної колекції Житомирської стоянки через наявні відміни у фізичному стані крем'яних знахідок; 4/ класифікація кам'яної індустрії Житомирської стоянки й Рихти, їх техніко-типологічна характеристика; 5/ порівняльний аналіз за всіма техніко-типологічними показниками мустьєрської частини колекції Житомирської стоянки з матеріалом Рихти, виявлення рівнів схожості й відмін між ними; 6/ співставлення за тим же принципом кожною з цих пам'яток з двобічними індустріями Руської рівнини й Центральної Європи. 7/ аналіз крем'яних зібрань інших місцезнаходжень Українського Полісся, на яких провадилися розкопки; 8/ до важливих завдань належить також спроба удосконалення методу публікації результатів типолого-статистичного аналізу кам'яних колекцій.

Джерела дослідження. У роботі використані матеріали з розкопок С.В.Смирнова, В.О.Місяця, В.К.Пясецького, М.В.Воеводського, розвідок Ю.Г.Колосова та автора, опубліковані дані по ранньому палеоліту Українського Полісся та суміжних територій.

Наукова новизна дослідження. Дисертація є першою узагальнюючою роботою з раннього палеоліту Українського Полісся. Вперше отримані і вводяться в науковий обіг результати повної статистичної обробки кам'яних колекцій Житомирської стоянки і Рихти - пам'яток, які займають чільне місце у вирішенні багатьох проблемних питань з найдавнішої історії України. Переглянута загальноприйнята думка про велику подібність цих пам'яток, зроблено висновок про належність їх до різних еволюційних напрямків у розвитку двобічної традиції, корені яких прослідковуються в Центральній Європі. На більш предметному рівні - через співставлення пам'яток за їх техніко-типологічними показниками - розглядається проблема шляхів розповсюдження на Руській рівнині традиції двобічної обробки знарядь. Зроблена спроба дати визначення поняттю "східний мікок". Критично переосмислено матеріал Чулатівської стоянки, зроблено висновок про його близькість індустрії місцезнаходження Ветово. В ході статистичної обробки крем'яних колекцій вирішувалися деякі питання методологічного характеру, зокрема було звернуто увагу на такий важливий, на думку дисертанта, показник прогресу індустрій в палеоліті, як індекс знарядь на пластинах; пропонується новий спосіб подання статистичних даних - у таблицях зі схематичними зображеннями типів знарядь.

Практичне значення роботи. Основні висновки й положення дисертації можуть бути використані при написанні узагальнюючих робіт з найдавнішої історії, підготовці спецкурсів у вузах, складанні зводів пам'яток історії та культури.

Апробація роботи. Тема дисертації пройшла апробацію на засіданні сектора палеоліту ЛВІА АН СРСР. Дисертація обговорювалася на засіданнях Археологічного музею Інституту зоології АНУ та сектору археології кам'яного віку Інституту археології АНУ. Ряд основних її положень висвітлено в публікаціях і доповідях на республіканських /Київ/, всесоюзних /Красноярськ/ і міжнародних /Київ, Королеве, Мішкольц/ конференціях.

Структура роботи. Дисертація складається з вступу, шести глав, типологічних таблиць з статистичними даними та ілюстрацій з графічними рисунками кам'яних виробів.

ЗМІСТ РОБОТИ.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, визначаються цілі й завдання дослідження.

У першій главі характеризується геолого-геоморфологічна обстановка в Українському Поліссі. Дається опис основних елементів рельєфу, звертається увага на його особливості: значний розвиток пісків, панування низинного рельєфу, велика кількість річок з низькими берегами й боліт, наявність значних за обсягом лесових островів.

Більша частина території Українського Полісся входить в зону максимального /дніпровського/ зледеніння. Його морена чітко поділяє четвертинні відклади на дольодовикові і післяльодовикові. Нероднорідна геологічна й геоморфологічна структура обумовила поділ регіону на кілька фізико-географічних підобластей: Волинське, Мале, Житомирське, Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське Полісся. У роботі більш докладно охарактеризовані особливості тих підобластей, де були виявлені і досліджувалися ранньопалеолітичні місцезнаходження - Житомирське й Новгород-Сіверське Полісся.

Особливістю рельєфу Житомирського Полісся, розташованого в межах Українського кристалічного щита, є те, що на його сучасний

вигляд справили значний вплив нові тектонічні процеси. Внаслідок опускань зникали терасові уступи, іноді й повністю тераси. Добре збереглася тут лише перша надзаплавна тераса, друга виразно окреслюється лише місцями; більш давні зовсім не простежуються. Отже, так звана "терасова" теорія тут мало придатна для пошуків палеолітичних пам'яток. В цьому переконує, зокрема, розташування на дуже низьких відносних відмітках Житомирської стоянки та Рихти, ранньопалеолітичний вік яких не викликає сумнівів.

У крайньому на сході - Новгород-Сіверському Поліссі - на формування сучасного рельєфу головний вплив справив дніпровський льодовик, морена якого анівелювала нерівності давнього ландшафту. Окрім першої та другої надзаплавних терас тут часто прослідковуються й два більш високі терасові рівні - третій і четвертий. Завдяки цьому тут є ширші можливості для геологічного датування ранньопалеолітичних пам'яток.

У другій главі простежується історія дослідження раннього палеоліту Українського Полісся та розглядаються деякі методичні питання.

Перші ранньопалеолітичні місцезнаходження - Чулатово III /Заровська круча/, Підболоття, Араповичі, Горіховий лог, Яви - були відкриті у 1938-1939 рр. в Подесенні Деснянською палеолітичною експедицією під керівництвом М.В.Воеводського. Вони засвідчили, що первісна людина почала заселення північних областей Лівобережної України щонайраніше в мустьєрську епоху. Підтвердили це й проведені тут уже в повоєнні роки Ю.Г.Колосовим пошукові роботи, під час яких було відкрито ще два місцезнаходження з мустьєрськими знахідками - Комарня й Довгий рів.

Що ж до правобережя поліського регіону, то воно довгий час не привертало увагу палеолітознавців: вважалося, що його рівнинно-низовинні місцевості в палеоліті були надто обводненими й заболоченими, щоб стати придатними для прожиття. Тому справжньою сенсацією стало відкриття у 1959 році В.А.Місяцем на Житомирщині, біля с.Городище, ашельсько-мустьєрського місцезнаходження, яке дістало назву Житомирська стоянка. Добута тут розкопками крем'яна колекція налічувала понад 5 тис. виробів, багато з яких мали двобічну обробку.

"Центр ваги" пошукових робіт наступних років змістився на правобережну частину Українського Полісся. У 1973-75 рр. на Житомирщині проводив геологічно-археологічні розвідки В.К.Пясецький, під

час яких було відкрито ряд місцезнаходжень з ранньопалеолітичними знахідками. Найбільш значними з них були мустьєрські стоянки Рихта і Точильниця. У 1974 році Рихта досліджувалася Поліською палеолітичною експедицією Інституту археології АН УРСР, яку очолював С.В.Смирнов. З двох розкопів загальною площею 250 кв.м було отримано крем'яну колекцію чисельністю понад 11 тис. виробів. Характерною рисою цієї індустрії є присутність знарядь з двобічною обробкою. Місцезнаходження Точильниця періодично розкопувалося В.К.Пясецьким протягом 1975-1982 рр. З розкопу площею 44 кв.м було добуто понад 500 крем'яних виробів.

Інші відкриті В.К.Пясецьким на Житомирщині пункти з артефактами ранньопалеолітичного вигляду - Мелени, Росовка, Рудня-Шляхова, Росовка, Буки, Ємлівка I і II - не розкопувалися.

У 1981 і 1984 рр. пошуки палеоліту на Житомирщині проводив Поліський розвідагін Постійнодіючої палеолітичної експедиції Археологічного музею АН УРСР, під час яких було відкрито понад 20 пунктів з кам'яними виробами палеолітичного часу. До раннього палеоліту з них можна віднести лише Городенку, Рудню, Степанівку, Коростень, Пугачовку.

Далі висвітлюються питання, пов'язані з методикою дослідження кам'яних колекцій розглянутих в роботі пам'яток.

Оскільки геологічна ситуація залягання культурних залишків на Житомирській стоянці й Рихті не відзначалася чіткістю, за методологічну основу їх датування була прийнята, перш за все, археологічна періодизація, вихідним принципом якої є не абсолютна хронологія, яка керується природничо-науковими критеріями, а техніко-типологічні особливості кам'яних індустрій. До таких належать сукупність характерних для кожної епохи прийомів обробки каменю та певний склад кам'яного інвентаря з притаманними йому типологічними якостями й особливостями. При цьому автор керувався дефініціями ашель та мустьє, які пропонує В.М.Гладилін /Гладилін, 1989/. Саме вони лягли в основу культурно-хронологічної інтерпретації змішаної кам'яної індустрії Житомирської стоянки, яку вдалося диференціювати завдяки різниці в патині та люстрі знарядь.

На можливість використання цього критерію при опрацюванні змішаних крем'яних колекцій давно звернули увагу палеолітознавці. Всі, хто знайомився з матеріалом Житомирської стоянки, відзначали, що інтенсивність патини і люстри корелюється тут з архаїкою знарядь. Про те, що цю особливість можна використати для поділу

індустрії на різночасові комплекси, свідчать, зокрема, й численні факти переоформлення давніх виробів у більш пізній час: пати-на в місцях такого переоформлення є відсутньою або менш інтенсивною, ніж на інших поверхнях виробу. В процесі такої диференціації матеріалу Житомирської стоянки вирівнялися не два, як гадалося спочатку, а три комплекси виробів з різним рівнем зруйнованості поверхні.

Для типолого-статистичного аналізу крем'яних знарядь використана класифікація В.Н.Гладиліна /Гладилін, 1976/, яка непогано зарекомендувала себе саме при обробці масових ранньопалеолітичних колекцій. У роботі пропонується дещо вдосконалений спосіб подання статистичних даних: не списками - в тексті, а в таблицях з схематичними зображеннями наявних типів знарядь. Так, на думку автора, вони будуть ясніше сприйматися тими дослідниками, які користуються іншими схемами та іншою класифікаційною термінологією.

У доповнення класифікації, запропоновано розглядати, як один з різновидів нуклеусів левалуа, зустрінуті в індустрії Рихти та Житомирської стоянки нуклеуси на відщеплах, з вентральної поверхні яких відщеплено один скол. Близькість до левалауазької техніки розколювання /у II "вузькому" розумінні, якого притримується автор/ вбачається тут у тому, що ці відщепи-нуклеуси були націлені на отримання одного відщепу і мають типову для левалуа підправлену фасетками відбивну площадку. Показово, що такі нуклеуси відносили до левалауазьких і деякі палеолітознавці на заході /Patte, 1971; Bordes, 1975/. Оскільки робоча поверхня цих нуклеусів не зазнавала спеціального /як у черепаховидних чи конвергентних/ оформлення, доцільно виділити їх в окрему групу нуклеусів левалуа.

У ході обробки найчисленнішої в будь-якій ранньопалеолітичній колекції категорії виробів - відщепів, було визначено, шляхом порівнянь, мінімальну їх кількість, яка дасть ті ж процентні співвідношення складових частин, що і вся множина наявних у колекції відщепів. За підрахунками автора, такою мінімальною величиною, що дає розбіжність у межах одного відсотка, є цифра 500 /а не 100, як стверджував Ф.Борд /Bordes, 1950a/.

Приводяться й деякі інші думки щодо методики обробки ранньопалеолітичного матеріалу. Зауважується, зокрема, що при розрізненні ножів і скребел слід враховувати не лише кут загострення робочого краю, а й характер ретуші - загострюючої чи притуплюючої; висловлюється негода з автором класифікації, який відмовився від

поділу ножів, скребел та зубчастих знарядь на подовжні та поперечні /Гладилін, Ситливий, 1990/. Окремі зауваження, що стосуються уточнення тих чи інших класифікаційних положень, наводяться у кожному конкретному випадку в наступних главах роботи.

У третьій главі подаються результати класифікації крем'яної колекції Рихти, яка налічує 11 тис. виробів /з них 611 - нуклеуси й пренуклеуси, 8073 - сколи, 647 - знаряддя праці, решта - уламки і скалки/. Підсумовуючи їх, можна відзначити загалом "відщеповий" характер цієї індустрії: 79,4 % знарядь виготовлено на відщепках, 13,1 % - на пластинах і лише у 7,7 % випадків заготовкою слугувало жовно або природній уламок кременю. Мустьєрський характер техніки розколювання підкреслюється переважним використанням примітивних відщепів та поодинокістю "типічно пізньопалеолітичних" - клиноподібних і торцевих нуклеусів, - хоча переважання протоприаматичних нуклеусів над примітивними /радіальними й безсистемними/, а також наявність досить виразних серій циліндричних та пірамідальних форм, свідчить про поворот технології розщеплення до використання паралельних прийомів сколювання заготовок. Коefіцієнт масивності сколів - 28, видовженості - 133.

Метричні дані знарядь і сколів свідчать про належність Рихти до макроіндустрій. Техніка двобічної обробки становить 6,7%, разом з частково-двобічною - 16,6 %. Індекс леваллуазької техніки - 1,3 %. Індекс підправки відбивних площадок: "вузький" - 9,1 %, "широкий" - 30,8 %. Індекс пластин - 10,7 %.

В колекції знарядь праці відчутно переважають ножі /53,5 %/, перш за все прості з прямим чи опуклим лезом. Серіями представлені також ножі напів- та підсегментовидної форми /окремі з них можна віднести до ножів "прондницького" типу/; зустрінуті "напівмісячні" ножі, які відрізняються від сегментовидних тим, що лезо у них приурочене до дугоподібного краю, а прямий перетворено в обухок. Окрім них, специфіку індустрії визначають виразні серії гостроконечників /4,5 %/ і наконечників /2,9 %/. Останні виготовлені на сколах, що обумовило деякі їх особливості: плескато-опуклість у перетині, майже завжди заокруглену основу й максимальну ширину у нижній третині. Вентральна поверхня багатьох з них лише частково підпрацьована витончуючою ретушшю - у багальній частині та, іноді, удовж більш масивного подовжного краю. Вербolistна форма нетипова, натомість, окрім лавролистних, присутні наконечники тополеподібних та мигдалевидних обрисів.

Знарядь з рубальною функцією небагато - 3,5 %. Більшість рубил має дещо зміщений в бік відносно подовжньої осі робочий кінець. Індекс скребел - 7,1 %. Невисокий і індекс зубчасто-виякуватих знарядь - 12,9 %. Індекс знарядь піаньопалеолітичних типів /скребокки, проколки, стамески, поодинокі різці/ - 10,5 %. Слід згадати ще про присутність в індустрії досить значної серії знарядь "перехідного" типу - так званих різчиків. До цієї групи знарядь увійшли вироби, близькі, з одного боку, до ножів /від останніх вони відрізняються лише обмеженою робочою ділянкою/, а іншого - до різців /ріжуча ділянка у них приурочена до кута заготовки, але, на відміну від різця, пригострена плоскими сколами/.

Для вторинної обробки знарядь використовувалася головним чином луска /73,4 %/ ретуш, а також, досить часто, підпаралельна й паралельна /14,5 %/. Східчаста ретуш нетипова /4,5 %/.

Серед специфічних особливостей індустрії Рихти слід згадати також значне використання прийому уточнення акомодативної ділянки знарядь.

Наведені дані дають змогу визначити Рихту як двобічну нелевауазьку непластинчасту нефасетовану макроіндустрію з переважно мустьєрськими ознаками в типології, але яку можна з упевненістю віднести за техніко-типологічними ознаками й особливостями до розвинутого етапу мустьє.

У четвертій главі подаються результати класифікаційного аналізу трьох комплексів Житомирської стоянки.

Комплекс I. Артефакти мають значний люстр і вкриті щільним шаром матово-білої з жовтуватим відтінком патини, яка місцями видужена чи вивітрена, від чого поверхні знарядь набули шерехуватості. Колекція налічує 611 виробів /118 - нуклеуси й пренуклеуси, 269 - сколи, 185 - знаряддя праці, решта - уламки/. Техніка розколювання переважно примітивна - радіальна й радіально-двостороння. Значна увага приділялася підготовці відбивної площадки, основним прийомом якої була підправка кількома сколами. Серед нуклеусів з паралельним розщепленням відсутні циліндричні й пірамідальні форми. Індекс левауазької техніки 3,8 %.

Параметри сколів і знарядь свідчать про належність I комплексу до макроіндустрій. Техніка двобічної обробки становить 12,2 %, разом з частково-двобічною - 43,1 %. Індекс підправки площадок: "вузький" - 11,9, "широкий" - 47,2 %. Індекс пластин - 7,4 % /якщо враховувати лише цілі пластини та багальні фрагменти/ і 8,5 %

/якщо брати всі без винятку/. Коефіцієнт масивності сколів - 30, видовженості - 108. Знаряддя виготовлені переважно на примітивних відщеплах /68,7 %/; на протопризматичних - 11,6 %, на жовнах - 28,1 %, на пластинах - 2,3 %.

В номенклатурі знарядь переважають ножі /35,0 %/. Досить високим є вміст зубчасто-внямкуватих знарядь - 20,3 %. Далі йдуть скребла /17,1/ й рубальні знаряддя /17,1 %/, головним чином рубила підтрикутної форми. Серед специфічних особливостей слід нагадати присутність кількох примітивних - масивних і білопуклих у перетині - двобічних наконечників верболистої форми з загостреною основою. Гостроконечники відсутні. Пізньопалеолітичні типи знарядь представлені невеликою кількістю прокодок /4,9 %/.

Вторинна обробка здійснювалася переважно лусковою /67,8 %/, рідше - східчастою /14,0 %/ ретушшю, а також обтісуванням /17,4%/. Серед характерних рис індустрії I комплексу слід нагадати й наявність у більшості знарядь природнього чи штучно виготовленого обущка /57,7 %/, тоді як утончення акомодативної частини відмічено лише у 6,3 % випадків.

За наведеними даними I комплекс Житомирської стоянки можна визначити як нелевалуазьку непластинчасту середньофасетовану двобічну макроіндустрію, у якій мустьєрські елементи поєднуються з ашельськими. Отже, на основі техніко-типологічних показників цю індустрію можна датувати пізньоашельським часом.

Комплекс II. Артефакти вкриті білою без жовтуватого відтінку патиною. Поверхні виробів длюстрочані, але без слідів видуженості. На багатьох кризь патину проглядає природній колір кременю. Колекція налічує 3576 виробів /514 - нуклеуси й пренуклеуси, 1834 - сколи, 938 - знаряддя праці, решта - уламки й скалки/. Техніка розколювання переважно примітивна, хоча вміст протопризматичних нуклеусів і сколів значно вищий, ніж у I-му комплексі. З'явилися поодинокі пірамідальні, циліндричні й навіть клиноподібні форми. Разом з тим, не можна не помітити, що поруч з радіальною технікою, яка демонструє високу відсортированість виробів, нуклеуси з паралельною системою сколювання /переважно біподовжні/ значно програють у досконалості та типологічній завершеності. Індекс левалуазької техніки 2,9 %.

Параметри знарядь та сколів відповідають макроіндустріям, хоча порівняно з I-м комплексом вони дещо зменшилися. Зменшився й індекс двобічної /6,7 %/ та частково-двобічної /20,8 %/ обробки,

залишившись, разом з тим, досить високим. Виріс індекс підправки площадок: "вузький" - 17,4%, "широкий" - 52,4 %. Індекс пластин - 7,7 % /цілі й багальні фрагменти/ і 10,0 % /загальний/. Коефіцієнт масивності сколів - 26, видовженості - 124. Знарядь, виготовлених на примітивних відщепках - 51,4 %, на протопризматичних - 26,3 %, на жовнях - 12,1, на пластинах - 3,6 %.

Ранньопалеолітичні типи знарядь розташувалися у такій послідовності: ножі - 38,1 %, зубчасто-виамкуваті - 16,4 %, скребла - 12,7 %, рубальні знаряддя - 4,2 %, наконечники - 1,9 %, гостроконечники - 1,6 %. Останні - дуже невиразні й "атипічні", в той час, як в типології наконечників помітні прогресивні зміни: їх обробка відзначається значно більшою досконалістю, вони стали менш масивними в перетині, хоча типологічними ознаками нагадують наконечники I-го комплексу: верболистні та лавролистні за формою, загострені в основі і максимально широкі у середній частині. Крім ранньопалеолітичних знарядь значною серією представлені в цій індустрії відсутні у I-му комплексі знаряддя "перехідного" типу - різачки, робоча ділянка яких приурочена у більшості випадків до кута заготовки. Суттєво зросла й пізньопалеолітична група /12,8 %/, яка представлена вже не лише проколками, а й досить примітивними скребками на відщепках.

В технології вторинної обробки знарядь відчутні помітні зміни в бік різкого зниження питомої ваги обтесування /що цілком співпадає з падінням індексу рубил/; натомість зріс індекс лускової ретуші /72,8 % і, менше - східчатої /16,3 %/ та підпаралельної й паралельної /7,3 %/. Як і в I-му комплексі, у багатьох знарядь є обшук /40,7 %/, головним чином штучний. Утончення акомодативної частини виявлено лише у 8 % знарядь.

Згідно з наведеними техніко-типологічними показниками, II-й комплекс Житомирської стоянки можна визначити як нелевалуазьку непластинчасту середньофасетовану двобічну макроіндустрію і віднести до раннього етапу мустье.

Комплекс III. Артефакти характеризуються відсутністю патини або слабким голубуватим /плямами/ II нальотом. Люстр відсутній: грані виробів чіткі, неаполіровані. Колекція налічує 1697 виробів /248 - нуклеуси й пренуклеуси, 815 - сколи, 489 - знаряддя праці, рейта - уламки та скалки/. В техніці розщеплення переважає, хоч і не набагато, радіальний принцип. "Прогресивні" типи нуклеусів паралельного сколювання - циліндричні, пірамідальні й кли-

ноподібні - такі ж поодинокі, як і в II-му комплексі, але подовжені форми тут вже переважають біподовжні. Індекс левадувацької техніки - 3,6 %.

Параметри знарядь та сколів відповідні макроіндустріям. Індекс двобічної обробки 8 %, частково-двобічної - 19 %. Індекс підправки площадок: "вузький" - 19,4, "широкий" - 35,0 %. Індекс пластин - 7,4 % /цілі й базальні фрагменти/ і 10 % /загальний/. Коефіцієнт масивності сколів - 28, видовженості - 117. Знарядь, виготовлених на примітивних відщепках - 53,0 %, на протопризматичних⁶⁾ - 18,0 %, на жовнах - 16,3 %, на пластинах - 5,6 %.

Серед знарядь переважають номи /30,7 %/, зубчато-виямкуваті вироби /20,5 %/, скребла /11,0 %/. Індекс рубальних знарядь - 4,1%. Зріс вміст наконечників /4,0 %/, близьких за типологією до наконечників II-го комплексу. Гостроконечники, як і раніше, поодинокі й невиразні /0,9 %/. Значну серію складають різачики. В пізньопалеолітичній групі, окрім скребоків та проколок, з'явилися стамески/.

Змінилося співвідношення між прийомами вторинної обробки: поряд з лусковою /53,3 %/, ширше стала використовуватися східчаста /30,6 %/ та паралельна й підпаралельна /11,5 %/ ретуш. Питома вага знарядь з обушком - 38,3 %, з утонченою акомодативною частиною - 10,4 %.

Згідно з наведеними техніко-типологічними показниками, III-й комплекс Житомирської стоянки можна визначити як нелевадувацьку непластинчасту середньофасетовану двосторонню макроіндустрію з виразно мустьєрськими ознаками в техніці розщеплення та типології знарядь.

Помітно, що коефіцієнт схожості між I-м і II-м та II-м і III-м комплексами значно вищий за коефіцієнт відмінності. Близькість у більшості техніко-типологічних показників підкріплюється наявністю цілого ряду загальних специфічних рис, що дозволяє говорити про генетичний зв'язок між цими комплексами.

У п'ятій главі розглянуто ще дві ранньопалеолітичні пам'ятки Українського Полісся, які зазнали розкопок. Одна з них - Точильниця на Житомирщині - була досліджена В.К.Пясецьким. Розкоп площею 44 кв.м, закладений на південному схилі місцезнаходження, дав понад 500 крем'яних виробів, які належали до двох культурних горизонтів. За даними В.К.Пясецького, знахідки, отримані з верхнього /I-го/ горизонта вкриті білою патиною з лустром і зовні нага-

дують матеріал Рихти. Вироби нижнього /II-го/ горизонту вкриті щільним шаром жовтуватої патини зі слідами вилуженості й лущовані сильніше, ніж у I-му горизонті. За фізичним станом поверхні ці вироби, як свідчить автор розкопок, близькі найбільш архаїчним артефактам Житомирської стоянки.

Авторові не вдалося ознайомитися з крем'яною колекцією Точильниці. Згідно з даними В.К.Пясецького, переданими для Зводу пам'яток археології та культури України, в обох індустріях використовувалася переважно примітивна /радіальна/ техніка розколювання. Всі знаряддя виготовлені на сколах, майже виключно на відщепіях. Обидва комплекси, в інструментарії яких переважають скребляножі й зубчасто-виямкуваті знаряддя, попердньо можна віднести до односторонніх недевалуазьких нефасетованих і непластинчастих мустерських індустрій.

Значення цієї пам'ятки полягає, перш за все, в тому, що вивчення її геології може пролити світло на стратиграфію Житомирської стоянки.

Крем'яна колекція з місцевонаходження Чулатово III, яка зберігається в фондах Музею антропології МДУ, була оглянута й класифікована автором за тією ж схемою, що й інші поліські матеріали. Здійснені підрахунки відрізняються від запропонованих М.В.Воеводським /Воеводський, 1948, 1950/. Згідно з ними, знаряддя праці становлять 17 % всіх виробів, нуклеуси й пренуклеуси - 10 %, сколи - 70,7 %, решта - скалки й уламки. Індустрія характеризується мікролітичними розмірами знарядь і сколів, причому у більшості відщепів ширина переважає довжину. Техніка розколювання в цілому протоприяматична, але більшість нуклеусів та пренуклеусів мають поперечну орієнтацію. Серед примітивних сколів переважають безсистемні: питома вага відщепів з радіальною огранкою - лише 16 %. Пластини характеризуються невеликими розмірами і хоча досить часто мають паралельне огранення спинки, не відзначаються стандартністю форми. Індекс масивності відщепів - 30, видовженості - 110. Індекс підправки відбивних площадок низький: "вузький" - 3,6 %, "широкий" - 29,8 %. Індекс пластин - 11,8 % /цілі й базальні фрагменти/ і 14,9 % /загалом/. Заготовками для знарядь були головним чином відщепи, але досить часто використовувалися й природньо розщеплені уламки й плитки кременю: на примітивних відщепіях виготовлено 45,2 % знарядь, на протоприяматичних - 25,8 %, на пластинах - 3,2 %, на жовнах, плитках і природ-

ніх уламках - 25,8 %. Вторинна обробка знарядь адійснювалася головним чином східчастою /41,9 %/ та лусковою /35,5 %/ ретушню. Значно менша питома вага ретуші підпаралельної /9,6 %/ й обтесування /6,5 %/. У багатьох знарядь є обушки, утончення ж акомодацийної частини не типове.

Серед знарядь праці переважають зубчасто-виямкуваті /25,9%/, скребла /22,6 %/ та різачки /22,6 %/. Ножі /6,5 %/, як і рубила /6,5 %/, представлені поодинокими екземплярами. Остроконечники й наконечники відсутні. Досить висока питома вага знарядь пізньопалеолітичних типів /різці, скребки, стамески/ - 16,2 %.

Своєрідність типологічного набору знарядь виявляється в переважанні зубчасто-виямкуватих знарядь та скребел. Різаччі інструменти представлені головним чином не ножами, а різачками і різцями. Наведені дані дають можливість визначити Чулатово III як зубчасту мікроіндустрію у якій переважають мустьєрські елементи співіснують з пізньопалеолітичними. На думку автора, можна цілком погодитися з більш пізнім висновком М.В.Воеводського /1948/ про належність пам'яток до розвинутого мустьє.

У шостій главі підсумовуються отримані дані з раннього палеоліту Українського Полісся і визначається місце розглянутих пам'яток у палеоліті Східної та Центральної Європи.

На думку автора, аналогії 1-му комплексу Житомирської стоянки на території Східної Європи простежуються, перш за все, у ранньому комплексі місцезнаходження Великий Глибочок I у Придністровському Поділлі. Серед елементів схожості можна назвати макролітним цієї індустрії, її двобічний характер /11 % знарядь мають двобічну обробку/, низький індекс левалуа /2,1 %/ і значне переважання примітивної /радіальної/ техніки над паралельною, низький індекс пластин /3,3 %/, відносно високий індекс підправки відбивних площадок /"вузький" - 25,4 %, "широкий" - 45,8 %/, близькі коефіцієнти масивності /27,8/ та видовженості /107/ сколів, наявність у багатьох знарядь обушків і нетиповість прийому утончення акомодацийної частини виробів. Серед знарядь переважають скребла й ножі /37,7 %/- головним чином прості з опуклим та прямим лезом. Крім них до ведучих типів віднесені рубила й зубчасті знаряддя /Ситник, 1985/.

Якщо схожість I-го комплексу Житомирської стоянки з раннім комплексом Великого Глибочка I носить горизонтальний характер /останній теж датований автором розкопок пізньоашельським часом/

то вертикальний, генетичний зв'язок у нього простежується, як вже зауважувалося, в II-м і III-м комплексами Житомирської стоянки. Рядом характерних ознак до них подібна й індустрія Антоновки I у Донбасі. Серед таких слід відзначити II макролітичний характер, високий вміст двобічних знарядь /23,8 %/, низький індекс леза /0,4 %/, високий індекс примітивної /радіальної, 74,9 %/ і низький - протоприматичної /24,7 %/ техніки розколювання, низький рівень пластинчатості /4,1 %/, близькі коефіцієнти масивності /28/ та видовженості/, значний вміст зубчасто-вигнутих знарядь /25,2 %/, присутність загострених в основі вербовистих двосторонніх наконечників з ліноподібним перетином та відсутність гостроконечників /Гладилін, 1976/.

Втім, не можна не помітити й деякі суттєві відмінності. До таких належать: більш "відщеповий" характер антоновської індустрії /на жовнах виконано всього 4 % знарядь/, частіше використання прийому утончення акомодційного елемента знарядь, низький індекс підправки відбивних площадок, надто низький індекс рубальних знарядь /0,7 %/, значніше переважання в інструментарії ножів і скребел /63,2 %/.

З мустьєрською частиною колекції Житомирської стоянки завжди порівнювали й матеріал Рихти, вважаючи ці пам'ятки "дуже близькими, якщо не ідентичними" /Гладилін, 1985/. Більш ретельний порівняльний аналіз цих індустрій, що став можливим після їх класифікації, виявив, однак, ряд суттєвих розходжень кількісного і якісного змісту. Більш розвинутий вигляд має, зокрема, в Рихті техніка паралельного розколювання, де значними й виразними серіями представлені "прогресивні" II форми - циліндричні й пірамідальні нуклеуси, рідко використовувалися у якості заготовки для знарядь жовна, частіше - протоприматичні відщепи і, що особливо помітно, пластини /13,1 % - у Рихті, проти 3,6 % - в II-му комплексі і 5,6 % - в III-му/.

Цей показник - індекс знарядь на пластинах - є, на думку автора, більш чутливим, ніж індекс пластин, індикатором якісних змін, що відбуваються в тих мустьєрських індустріях, носії яких починають усвідомлювати переваги видовженої заготовки-пластини. Очевидно, що в індустрії Рихти сколювання пластин вже набрало цілеспрямованого змісту, в той час як у мустьєрських комплексах Житомирської стоянки отримання заготовок, у яких довжина вдвічі переважає ширину, ще носило випадковий характер.

Серед відмін слід згадати нетиповість для житомирських комплексів наконечників, які представлені виразною серією в Рихті. Різною є й специфіка ряду інструментів, присутніх і в Рихті, і в Житомирській стоянці. В цьому переліку слід звернути увагу, перш за все, на наконечники. В Рихті вони мають плескато-опуклий перетин, майже завжди заокруглену основу і максимальну ширину у нижній третині з'являється. Верболовиста форма тут не типова, натомість є з'являється тополеподібних та мигдалевидних обрисів. В житомирських комплексах наконечники мають переважно верболовисту форму, загострену основу, лінеоподібний перетин і максимальну ширину посередині виробу. Різкими специфічними формами представлені й ножі, помітні особливості і в типології різників, скребків. Якщо додати до цього різницю у цілому ряді техніко-типологічних показників, стає очевидним, що Рихта і муст'єрські комплекси Житомирської стоянки належать до різних напрямів у розвитку двобічної традиції.

Більш близьким до індустрії Рихти видається 2-а комплекс Королевського місцезнаходження у Закарпатті. Пова те, що тут для виготовлення з'являється використовуватися зовсім інша сировина, в індустрії цієї пам'ятки простежується багато типових для Рихти рис. Серед них: макролітним з'являється і сколів, близький вміст двобічних форм /6 % /разом з частково-двобічними - 13 %/, індекс леванду /3 %/, індекс підправки площадок "вузький" - 7 %, "широкий" - 36 %, використання у якості заготовки майже виключно сколів, численність з'являється як з обухами, так і з утонченим акомодационним елементом. В інструментарії значно переважають скребла-ножі /статистичні дані подаються за Л.В.Кулаковською /1989/, яка їх не диференціює/, у тому числі специфічні й для Рихти підсегментовидні та напівмісячні. З відмін слід згадати дещо нижчий індекс рубальних з'являється /3 %/, значніший зубчасто-в'яжкуватий компонент /24% та поодинокість наконечників і гостроконечників.

Складається враження, що відміни між комплексом 2-а Королево і Рихтою обумовлені перш за все хронологічним розривом. Швидше всього, ці дві пам'ятки належать до двох хронологічних етапів у розвитку однієї й тієї ж еволюційної тенденції.

Ряд типових для Рихти ознак простежується і в індустрії Сухої Мечетки на Волзі. Порівнюючи цю пам'ятку з антоновськими комплексами, В.Н.Гладилін звертає увагу на їх "очевидну різницю у специфічних типах з'являється" /Гладилін, 1976/. Подібними до Рихти в

цій двобічній макроіндустрії є /дані С.М.Замятніна, В.М.Гладилина, М.Д.Праслова, Л.В.Кузнецової/ низький індекс левалуа, переважання протопризматичної техніки над примітивною /радіальною/, невисокий індекс підправки площадок: "широкий" - менше 30 %, індекс пластин - до 10 %. Серед знярядь, переважна більшість яких виконана на сколах, дуже багато виробів з утонченою акомодациєю частиною. Переважають скребла-ножі /46 %/, виразною серією представлені наконечники, специфічною особливістю яких є "косо-зрізаність" у термінальній частині. З відмін слід відзначити поодинокість рубил та дуже низькі індекси зубчастих виробів /2 %/ і знярядь палеолітичних типів /1 %/. Якщо узагальнити наведені дані, стає очевидним, що за своїми ознаками і особливостями Суха Мечетка виявляє значно більше схожості з Рихтою, ніж з Житомирською стоянкою. Не є виключенням однак, що більш суттєвим, ніж з Рихтою, може виявитися зв'язок Сухої Мечетки з деякими двосторонніми індустріями Криму.

Аналіз даних ще однієї ранньопалеолітичної пам'ятки на суміжній з Українським Поліссям території - Хотильово /Заверняєв, 1978/ - переконав, що статистичні дані тут отримані зі змішаної колекції, а тому не можуть бути використані для порівняння. Автор утримується тут і від співставлення Житомирської стоянки й Рихти з двосторонніми муст'єрськими комплексами Криму, вважаючи, що це питання потребує спеціального дослідження. Важливіше у даному випадку спробувати виявити висхідні центри двох простежених на Руській рівнині напрямів у еволюції двобічної традиції.

Відомо, що після відкриття Житомирської стоянки було висловлене припущення, що носії її двосторонньої індустрії прийшли на Руську рівнину з заходу, уздовж північних відрогів Карпат /Гладилин, 1969, 1976/. З мікоком Центральної Європи співставлявся і матеріал Рихти /Смирнов, 1979/. У визначенні Г.Богинського і К.Валоха центральноевропейський мікок характеризується: широким використанням двобічної лускової ретуші, невисоким рівнем підправки відбивних площадок, відносно низьким рівнем пластинчастості. Техніка первинної обробки головним чином радіальна; левалуаєвські нуклеуси нечисленні. До характерних типів знярядь належать двобічні рубила й "рубильця" з плоско-опуклим перетином, листоподібні зняряддя з закругленою основою, ножі з обушком типу Прондник, Бокштайн і Клауєннише та конвергентні. Знярядь пізньопалеолітичних типів мало. К.Валох, який співставив мікоксський пласт у Центра-

льній Європі а рис-вюрмом - раннім вюрмом, роаріаняе в ньому дві фази: ранню - мікоксську, а переважанням рубил і "рубилець", і пізню, де рубил і "рубилець" мало, зате є виразні серії листо-подібних вістрів, які супроводжуються боковими ножами й скреблами /Bosinski, 1967, 1976; Valoch, 1968, 1971/.

Генетичною підосновою мікоксського культурно-історичного пласту вважають індустрії фації лебенштедт, еталонними пам'ятками якої є Ройтерсру й Зальцгіттер-Лебенштедт. У Східній Європі а ними порівнювали, перш за все, Житомирську стоянку /Гладилін, Ситливий, 1990/. Співставлення цих пам'яток а техніко-типологічними показниками виявило, однак, ряд досить значних розбіжностей. Вільшу близькість до ашельського комплексу Житомирської стоянки виявляє індустрія Ройтерсру, зокрема а індексом двобічної обробки /20 %/, високим вмістом рубальних знарядь, присутністю двобічних наконечників верболистної та лавролистної форми а лінео-подібним перетином. Але є й значні відміни: надто високі тут індекси леваду а /22 %/ та пластин /15 %/, невично низький, як для ашельської індустрії, коефіцієнт масивності сколів /20/.

Ще менше ознак подібності до Житомирської стоянки виявила індустрія Зальцгіттер-Лебенштедта. І навпаки, не можна було не помітити, що багатьма рисами ця більш пізня /ранневюрмська/ пам'ятка фації лебенштедт нагадує індустрію Рихти. Техніка роколювання тут поєднує радіальні прийоми а паралельними, майже всі знаряддя виконані на сколах. Серед останніх, широко представлених а публікації А.Тода /Tode, 1982/, багато виробів, близьких а типологією до рихтинських /зокрема, рубила, "біфаси у формі "D", тобто напівмісячні ножі й скребла; знаряддя типу "блаттшпітцен"; присутні і а Рихті гостроконечники а одним ретушованим лезом, тощо/. Близькість до індустрії Рихти виявляється і а тому, що поруч а обушковими, є багато знарядь а утонченим акомодатійним елементом. До відмін належить більш височий індекс фасетування відбивних площадок, майже повна відсутність наконечників.

До мікоксського пласту в Німеччині відносять і матеріали а Ретена, Гундисбурга, Барлебена /Гладилін, Ситливий, 1990/, комплекс "А" Кенігсауе /Bosinski, 1967, Valoch, 1971/.

Досить близькою до Рихти видається й мікоксська індустрія /комплекси 7-с, 7-а, 8-а/ Кульни в Чехії, зокрема а індексами леваду, двосторонньої техніки, пластинчатості, підправки площа док, використанням сколів для виготовлення знарядь та прийому

уточнення акомодациної Іх частини. Серед знарядь нагадують Рихту заокруглені в основі плоско-опуклі наконечники, деякі типи переважачих в індустрії ножів, підлегле положення зубчасто-вмякуватих виробів. Багато спільних рис виявляє ця пам'ятка і в 2-а комплексом Королево. Схоже, що ці індустрії належать до єдиного власне мікоксського еволюційного напрямку у розвитку традиції двосторонньої обробки знарядь. У східній половині Центральної Європи цей напрям, до якого належить і так званий "бабоньєн" Угорщини /Ringer, 1990/, знаходить продовження у ранньоселетських комплексах, тоді як у західній частині /німецький мікок/ він еволюціонує в альтмюльєн /Bosinski, 1967; Valoch, 1968; Svoboda, 1984/.

Інший куш двосторонніх індустрій у Центральній Європі - так звана "мікок-прондницька культура" Південної Польщі - дещо відрізняється від мікоку Чехії та Угорщини. Характерною особливістю індустрій цього ареалу /Вильотне, Темна, Океннік, Краков-Звержинець, Пекари III, Косярня/ є присутність великих двосторонніх ножів аркоподібноі чи трапецієподібноі форми, пригострених на кінці "псевдоріцевими" сколами, а також значної кількості рубил і скребел. Для виготовлення цих знарядь широко використовувалися, окрім сколів, жовна кременю. Багато з них мають обушки, часто вкриті жовневою кіркою, а от уточнення акомодациної частини знарядь - не типове. Відсутні тут і характерні для мікоку листо-подібні наконечники з заокругленою основою. Єдиному наконечнику з грота Вильотне притаманні інші морфо-технічні особливості: верболоистна форма, загостреність у основі і лінаоподібний перетин.

Все сказане свідчить про те, що дві тенденції, помічені в еволюції двосторонньої традиції на Руській рівнині, простежуються і в Центральній Європі. Те, що "мікок-прондницька культура" не отримує в Польщі дальшого розвитку, дає підставу для припущення, що її носії емігрували звідти - можливо саме "північним" шляхом - на малонаселені простори Руської рівнини. У чистому вигляді ця культура тут не простежується, але притаманні їй риси більш відчутні у комплексах "житомирського", ніж "рихтинського" типу.

Серед таких характерних ознак можна назвати: більш значний вміст знарядь на жовнах; уповільнений розвиток техніки паралельного розщеплення; більш високий індекс двобічних знарядь; численність знарядь з обушками, часто природніми, і нетиповість прийому уточнення акомодациної частини; досить високий вміст зубчасто-вмякуватих знарядь і скребел, поодинокість і "атипічний"

вигляд гостроконечників; переважно верболистний вигляд наконечників, які мають загострену основу, ліноподібний перетин і максимальну ширину посередині.

Що ж до мікоку Східної Європи, /або власне "східного" мікоку/, який, на думку К.Валоха, відрізняється від мікоку Центральної Європи хіба що "більшим вмістом пластин та гостроконечників" та ще "співіснуванням у мікоксській фазі рубил і листоподібних вістрів" /Valoch, 1968/, то йому притаманні такі риси: прогресивний характер розвитку протоприаматичної техніки; в цілому низький індекс підправки відбивних площадок; нижчий, ніж в індустріях "житомирського" типу індекс двосторонньої /головним чином - частково-двосторонньої/ техніки; виготовлення знарядь майже виключно на сколах; широке використання прийому утончення акомодативної частини знарядь; значне переважання в інструментарії ножів і низька питома вага зубчасто-виямкуватих виробів; наявність гостроконечників і наконечників /серед останніх нетипова верболисна форма, вони мають заокруглену основу і плоско-опуклий перетин/. Вміст левалуазької техніки низький в індустріях обох типів, але левалуазькі сколи в комплексах Житомирської стоянки використовувалися як заготовки для знарядь частіше, ніж в Рихті.

Як видно з наведених даних, більшість особливостей "східного" мікоку, характерна й для мікока Центральної Європи, що підтверджує пануючу думку про західне походження мікоку Руської рівнини. Є підстава провести шлях інфільтрації носіїв мікоксської технології південніше - з Німеччини удовж Чехії і далі безпосередньо через Карпати /комплекс 2-а Королево/ на Руську рівнину, де мікоксська тенденція виявила себе в індустрії Рихті 1, якоюсь мірою, в Сухій Мечетці. Другий напрям у еволюції двобічної традиції, представлений на Руській рівнині Житомирською стоянкою і раннім комплексом Великого Глибочка I, слід пов'язувати, швидше всього, з "північним" шляхом, який веде з Німеччини через Польщу в Українське Полісся. Антоновські пам'ятки знаходяться на стику цих двох тенденцій, поєднуючи в собі ознаки обох напрямів.

Інформативна цінність матеріалу Чулатово III не настільки висока, щоб робити широкі висновки щодо місця цієї пам'ятки у палеоліті Східної Європи. І все ж нові дані про характер її кінцевої індустрії дають можливість більш-менш упевнено говорити про близькість до сусідньої мустьєрської стоянки Бетово. Порівняльний аналіз техніко-типологічних показників цих пам'яток вия-

вив досить високий ступінь схожості. Обидва комплекси належать до нелевалдуазьких нефасетованих односторонніх мікроіндустрій з ідентичними коефіцієнтами масивності й видовженості сколів, переважанням безсистемної техніки розколювання над радіальною, широким використанням природньо розщеплених жовен та уламків кременю для виготовлення знарядь, низьким індексом знарядь на пластинках. Інструментарій характеризується високим вмістом зубчастовиямкуватих знарядь і скребел, низькими індексами ножів і рубил, однаковим типологічним набором знарядь пізньопалеолітичних типів /скребки, різці, стамески/. З відмінностей можна згадати хіба-що більш високий у Чулатово III індекс пластин та відсутність виявлених у Бетово поодиноких гостроконечників і наконечників.

Л.М.Тарасов порівнює Бетовську стоянку з тейякськими комплексами, найближчим аналогом до неї називаючи нижній шар місцезнаходження Стінка I на Середньому Дністрі. Тепер до пам'яток цього кола можна віднести й Чулатово III.

По темі дисертації вийшли в друку такі роботи:

1. Истоки понятия "техника леваллуа" // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: тезисы докл. - К.: Наукова думка, 1979 - /0,2 д.а./.
2. Нові палеолітичні знахідки на Житомирщині // Археологія, № 56 - К.: Наукова думка, 1986 - /0,5 д.а./.
3. Работы в Житомирском Полесье // АО 1984 года - М.: Наука, 1986 - /0,2 д.а./.
4. К историографии проблемы леваллуа // Каменный век: памятники, методика, проблемы - К.: Наукова думка, 1989 - /1,3 д.а./.
5. Палеолит юго-запада СССР и сопредельных территорий. Рихта - К., 1989, - /4,0 д.а./ /препринт/.
6. Нуклеусы Рихты // Исторические науки сегодня - К.: ИНИОН АН СССР, 41208 от 9.03.1990 г. /0,5 д.а./.
7. Ранний палеолит Украинского Полесья. Житомирская стоянка /ашель/ К., 1991 - /3,9 д.а./ - /препринт/ /у співавторстві з В.О.Місяцем/.
8. Ранний палеолит Украинского Полесья. Житомирская стоянка /мустье/ - К., 1991 - /4,0 д.а./ - /препринт/ /у співавторстві з В.О.Місяцем/.
9. Индустрии с листовидными острьями в раннем и среднем палеолите Украинского Полесья // Les premieres trouvailles authenti-

ques de Paleolithique a Miskolc et les questions actuelles des industries a pieces foliacees de l'Europe Centrale - Miskolc, 1991 - /0,2 д.а./.

10. Ашельский комплекс Житомирской стоянки // Раннепалеолитические комплексы Евразии - Новосибирск: Наука, 1992 - /1,5 д.а./.
11. Об одном из критериев прогресса палеолитических индустрий // Проблемы палеолита Евразии: тезисы докл. - Красноярск: Наука, 1992 - /0,3 д.а./.

Підп. до друку. 8.04.93 Формат 60 × 84¹/₁₆ Папір офс.

Друк. офс. Умови друк. арк. 1,3 Обл.-вид. арк. 1 тир. 100.

Зам. 3-3531.

Київська книжкова друкарня наукової книги. Київ, Реліна, 4.

465102

AB 27.156